

آن در ایران در منابع آمده است: «هنگامی که شیخ ابوسعید ابوالخیر در نیشابور به حمام رفت، حمامی، لنگ پاکیزه‌ای برای بستن به وی داد» (فخار تهرانی، ۱۶۸).

در حفظ محیط زیست و عدم آلودگی آن از طریق فاضلاب‌های حمام‌ها نیز آمده: «در وقفنامه ربع رشیدی تأکید شده است که چرکاب حمامات ربع رشیدی در نهرآب پاک وارد نشود» (فخار تهرانی، ۱۷۰-۱۷۱ به نقل از رشیدالدین فضل‌... وقفنامه ربع رشیدی به کوشش مجتبی مینوی، ایرج افشار، انجمن آثار ملی، ص ۲۰۸).

معماری حمام‌های عمومی

در بررسی‌ها و تحقیقات باستان‌شناسی، حمام‌های متعددی در بین آثار مکشوفه از صدراسلام تاکنون دیده می‌شود. یک نمونه‌ی مهم از حمام‌های صدر اسلام در شوش در میان ستون‌های کاخ‌های هخامنشی در آپادانا، پیدا شده است. این گرمابه‌ی عمومی که مساحتی حدود ۲۰۰ مترمربع دارد به مدت دو تا سه سده از شروع ساخت آن، یعنی حدود سده‌ی دوم هجری مورد استفاده بوده است. این حمام دارای اتاق بخار، گرمخانه و اتاق ولرم است و هر بخش دارای تنور و تون زیرزمینی برای گرم کردن آنها است، همچنین در این حمام ورودی رختکن، اتاق با تنور زیرزمینی و خزینه یا حوضچه متعلق به بخش نخستین گرمابه دیده می‌شود.

نمونه‌های دیگری از حمام‌های عمومی ایران در سده‌های نخستین اسلامی در کاوش‌های جرجان، سیراف و نیشابور نیز شناخته شده است. (ر.ک. چوبک، ۵۴۰).

از دیگر حمام‌های ایران که طی کاوش‌های باستان‌شناسی کشف و شناخته شده است، حمام شهر تاریخی حریره در جزیره‌ی کیش است که دو دوره‌ی متمایز و مجزا از هم دارد: ۱- دوره‌ی ایلخانی ۲- دوره‌ی تیموری (ر.ک. موسوی، ۲۱۷-۲۱۸).

حمام‌های عمومی به لحاظ معماری غالباً دارای در ورودی پیچ‌داری بودند که به رختکن منتهی می‌شد. در گوشه‌ای از رختکن محل استقرار صندوقدار حمام قرار داشت. این رختکن به اتاقی راه می‌یافت که آن را اتاق سرد و یا بیت اول می‌نامیدند و دارای حوض‌های آب و هوای گرمی بود که از طریق لوله‌های سفالی کار گذاشته شده در دیوار سالن (اتاق دوم) از گرمخانه می‌آمد. این اتاق به اتاق دیگری به نام بیت‌الحراره و یا حجره‌ی داغ وصل می‌شد. این

فتوح البلدان، ۲۱۱) که نشان می‌دهد ایرانیان در این زمینه از پیشینه و تجربیات زیادی برخوردار بوده‌اند.

دیگر اینکه «برخی آمارها به صورت مقایسه‌ای ارائه شده و تعداد حمام‌های هر شهر را با تعداد مساجد آن مرتبط دانسته‌اند. برای مثال ابن کثیر یادآور شده است که در بغداد شصت هزار حمام وجود دارد و در مقابل هر حمام پنج مسجد» (عثمان، ۲۳۳). در حفاری‌های علمی سیراف نیز در یکی از کارگاه‌ها یا ترانشه‌ها که مربوط به بازار بود، در مقابل ساختمان یک مسجد، یک حمام عمومی کوچک پیدا شد (ر.ک: معصومی، ۷۰).

هرچند ممکن است ارقامی که مورخان در مورد تعداد حمام‌ها ذکر کرده‌اند اغراق‌آمیز باشد، ولی با این حال نمی‌توان انکار کرد که حمام‌ها از جمله تأسیسات برجسته‌ی تکوینات معماری شهرهای اسلامی به شمار می‌رفته‌اند و آثار باقیمانده از این حمام‌ها در شهرهای اسلامی از قبیل قاهره، فاس، قرطبه و... و همچنین وقفنامه‌هایی که به موجب آنها بسیاری از حمام‌ها جزء موقوفات بناهای دینی به شمار می‌رفته‌اند، مؤید همین امر است (عثمان، ۲۳۳).

بدیهی است در شهرک‌ها و مجموعه‌های خاص نیز حمام، از جایگاه و اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. چنان‌که در شهرک دانشگاهی ربع رشیدی که توسط خواجه رشیدالدین فضل‌... همدانی (۶۴۵-۷۱۸ ه. ق) تأسیس شد، در ردیف بنیادها و ساختمان‌های مهمی همچون دارالشفاء، ساخت حمام نیز مورد توجه ویژه قرار گرفت و چند باب حمام در آنجا بنا شد (ر.ک: ذکاء، ۱۶۸؛ و احیای شهر دانشگاهی ربع رشیدی). برخی بناهای مهم مانند مدارس نیز دارای حمام اختصاصی بودند، جالب این است که برای دانشجویان و طلاب برخی از مدارس و مؤسسات دینی که فاقد حمام اختصاصی بودند، یک مقرری ماهیانه به عنوان «پول حمام» در نظر می‌گرفتند تا طلاب و دانشجویان مزبور بتوانند از حمام‌های عمومی استفاده نمایند. این امر نشان می‌دهد که حمام رفتن و توجه به نظافت یک سنت و رفتار اجتماعی متداول در بین ساکنان شهرهای اسلامی بوده و نقش ویژه‌ای در زندگی اجتماعی شهرهای اسلامی و مناسبات آن برعهده داشته‌اند (ر.ک عثمان ۲۳۳)؛ به طوری که «در زمان غازان‌خان به هنگام اقدامات و فعالیت‌های عمرانی در کنار هر یک از دروازه‌های تبریز، کاروانسراها و حمام‌هایی جهت تجار و کاروانیان احداث شد که کاروانیان می‌بایست ابتدا برای ارزیابی مال‌التجاره و پرداخت مالیات کالای خود به کاروانسرا رفته و سپس وارد حمام شوند» (فخار تهرانی، ۱۶۹).

در مورد نظافت و پاکیزگی حمام‌های عمومی و لوازم و وسایل مرتبط با

حمام در شهرهای ایرانی - اسلامی

○ فیروز مهجور

عضو هیات علمی دانشگاه تهران، گروه باستان‌شناسی

مقدمه:

با توجه به اهمیت نظافت و طهارت در فرهنگ اسلامی، حمام یکی از فضاهای مهم در شهرهای اسلامی به شمار می‌رفته است. این امر همگام با گسترش اسلام و فتوحات اسلامی مورد توجه بوده است، به طوری که «حمامات به صورت نقاط استراتژیک با اهمیت، جایی که سپاهیان مختلف در کنارشان اردو می‌زده‌اند، درآمده‌اند [و حتی] توانسته‌اند منضامتی بیابند و به طریقی در زمره مؤسسات شهری یا تقریباً شهری قرار گیرند» (جعیت، ۳۳۷). در این مقاله ابتدا به اهمیت حمام‌های عمومی در شهرهای اسلامی و تبیین معماری آنها پرداخته می‌شود. سپس حمام‌های اختصاصی برخی کاخ‌ها، و نیز خانه‌های شخصی، با توجه به کاوش‌های باستان‌شناسی و آثار مکشوفه در شهرهایی مانند نیشابور و جزیره‌ی کیش مورد بررسی قرار می‌گیرند.

حمام‌های عمومی:

حمام‌های عمومی در زمره‌ی مهم‌ترین تأسیسات مدنی برای خدمات‌رسانی همگانی در شهرهای اسلامی به شمار می‌رفتند و عمده‌ترین

عوامل پیدایش آنها عبارت بود از:

عدم تمکن و توان مالی اکثر مردم برای ساخت حمام‌های اختصاصی در خانه‌ها
- درآمد و سود قابل توجه حمام‌های عمومی
- ضرورت وجود حمام عمومی در نزدیکی اماکن مقدس به‌ویژه زیارتگاه‌ها. اسناد و مدارک و آمارهای تاریخی مؤید فراوانی حمام‌ها در شهرهای اسلامی است. به عنوان مثال، «یعقوبی (۲۸۲ هـ)، تعداد حمام‌های شهر بغداد را ده هزار باب^۱ و صائبی (۴۴۸ هـ) رقم آن را شصت هزار باب قید کرده است.^۲ مقایسه‌ی این دو رقم نشان می‌دهد که افزایش تعداد آنها در این فاصله به دلیل رشد جمعیت و توسعه‌ی شهر بغداد بوده است (همان، ۲۳۳). البته رقم شصت هزار باب، بسیار اغراق‌آمیز به نظر می‌آید و احتمالاً تعداد کارگران شاغل در حمام‌ها نیز منظور شده است.
طبق منابع تاریخی، بسیاری از معماران و استادکاران گرمابه‌های بین‌النهرین به‌ویژه کوفه و بصره در قرون نخستین اسلامی، ایرانی بوده‌اند، مانند حمام حاجی سیاه اسواری (ر. ک فخار تهرانی، ۱۶۸، با استفاده از

عمل نورگیری در حمام گنجعلیخان کرمان با استفاده از تابش نور بر سنگ مرمر شفاف و انعکاس آن صورت می گیرد

روشن دان نورگیری است که در مرکز گنبد قرار گرفته و امکان نصب پنجره و گل جام عمومی را در پشت بام سر بینه و گرمخانه فراهم می کند.

در بعضی حمامها، جامخانه که از مجموعه استوانه های سفالی زواردار هستند با فاصله ای کم نزدیک هم قرار دارند و فواصل آنها با خرده آجر و ملات آهک به فرم هلالی و مدور درمی آید. در داخل زوارهای سفالی، قطعه شیشه های کرووی (به صورت ته قرابه) تعبیه شده و به وسیله ی مومینه آب بندی می شود.

در بعضی حمامها، در پایین ترین نقطه عرقچین گنبد سربینه و گرمخانه نیز روزنه هایی به چشم می خورد. جهت جلوگیری از ورود برف و باران و باد، نقاب و حفاظی در خارج آن تعبیه می گردد. این نورگیرها دارای پنجره چوبی یا سنگ مرمری هستند که ورود و خروج هوای داخل حمام را تحت کنترل قرار می دهند». (همان، ۱۷۳)

عمل نورگیری در حمام گنجعلیخان کرمان با استفاده از تابش نور بر سنگ مرمر شفاف و انعکاس آن صورت می گیرد.

ضمناً در حمامها «ارتباط بینه به گرمخانه از طریق میان در انجام می شد که معمولاً سرویس بهداشتی نیز در این محل قرار می گرفت. گرمخانه شامل خزینه آب گرم و فضای شستشو است و در جنب خزینه، مخزن آب سرد وجود داشت که علاوه بر تأمین آب خزینه در بعضی از حمامها از آن برای آب بازی نیز استفاده می کردند.» (همان، ۱۷۰).

در اینجا تذکر دو نکته ضروری است:

- در ایران معمولاً حمامهای عمومی، گودتر از سطح زمین ساخته می شدند. این امر لاقط دو علت مهم داشته است.

الف - سهولت دسترسی راحت به آب قنوات.

ب - حفظ درجه ی حرارت و گرما و بخار آب و جلوگیری از به هدر رفتن آنها در زیرزمین.

- ستون های حمامها معمولاً حالت مارپیچ دارند که علاوه بر زیبایی موجب می شود تا قطرات بخار آب پس از آنکه به مایع تبدیل شدند، چکه نکنند و از طریق این مارپیچها به پایین روان و سرازیر شده و موجبات ناراحتی اشخاص را به ویژه پس از استحمام و تطهیر فراهم نسازند.

سیستم گرمادهی حمامها

گرمادهی حمامها شامل انواع سوخت، تون (کلخن - آتشدان) آتشدانها، تیان گربه رو و دودکشها و گودالی برای جمع آوری خاکستر می شد. سوخت حمامها عموماً خار بیابان، برگ خشک درختان و فضولات حیوانی بوده است. معمولاً در زیر خزینه صفحه ای فلزی یا فلز هفت جوش به قطر ۶۰ الی ۱۱۰ سانتی متر حد فاصل آب و آتش قرار می گرفت. در گذشته از نظر فنی نحوه گرم رسانی و یا تأمین حرارت حمامها خود از تخصصها به شمار می رفته و معمولاً افراد مطلعی این کار را انجام می دادند. از جمله این کارها نحوه اجرای آب بندی دیگ (تیان) حمامها بود. معمولاً دیگ حمامها به صورت ظرف مدور فلزی لبه پهنی بوده که بر روی قشری از مصالح ساختمانی که ترکیبی است از خاک رس - آهک یک به دو - پشمبز به جای آب پیه یا موم که در اصطلاح (پی دارو) نامیده می شود قرار می گرفت. در حالی که لایه ای از کرباس و قیر و ملات در زیر ولو که در روی این لبه گسترده می شد تا لبه دیگ کاملاً آب بندی گردد و از سوراخ و نفوذ آب به داخل آتشدان جلوگیری به عمل آید. سپس کف خزینه با ساروج ساخته و پرداخته می شد به طوری که با این مکان زمانی ارتباط پیدا می کرد که هنگام سوخت، آب خزینه کاملاً گرم گردد. بدیهی است برای گرم کردن آب، حرارت زیادی لازم بود و در نتیجه، احتیاج به دودکشهای مرتفعی بود که دود حمام را در سطح بالاتری پخش نماید. لازم به یادآوری است که دودکشها هر یک عملکرد جداگانه ای دارند که در مسیرهای مختلفی دودها را منتقل می کنند. یکی به هنگام آغاز آتش، دود را منتقل می کند و دیگری پس از آنکه حمام کاملاً روشن شد دود را از طریق گبره روها به دودکش اصلی هدایت و سپس به خارج منتقل می کنند (فخار تهرانی، ۱۷۱).

حمامهای اختصاصی در ایران باستان

اسناد و منابع موجود، نشان می دهند که در ایران پیش از اسلام، حمام

صحه ناصری می‌نویسد: «... سوای مسلخ که خارج حمام و خانه اول و جای رخت‌کندنست مشتمل بر سه خانه متفاوت در حرارت باشد. اول به جهت حرارت هوای او که به خارج نزدیک است و از بیت سیم که گرمترین خانه‌ها و محل افروختن آتش است دور است تبرید و ترطیب می‌نماید اگرچه خالی از حرارت عرضیه نیست لیکن بزودی مفارقت می‌کند... و خانه دوم مسخن و مرطب است زیرا که سخونت هوای آن بیشتر است و خانه سیم تسخین و تخفیف است...» (همان، ۱۷۲).

در اغلب حمام‌ها مسیر دسترسی به سه مرحله یاد شده با طراحی جالبی انجام می‌گرفته است، به این ترتیب که هر فضا به وسیله راهرو و هشتی (در بعضی از حمام‌ها دیده شده) از فضای دیگر متمایز می‌شده تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم گردد. به این طریق می‌توانستند از بیماری و ناراحتی افراد به دلیل ورود به فضای گرم و خروج ناگهانی به فضای سرد تا حد زیادی بکاهند. ترتیب قرارگیری فضای یاد شده از نظمی خاص برخوردار بوده است. نخست فضای ورودی در ارتباط مستقیم با فضای خارج قرار می‌گرفت، سپس راهروی باریک و پیچ‌داری که به دهلیز و از دهلیز به بینه حمام می‌رسید. فضای بینه از نظر مساحت و تزئینات از سایر فضاها مشخص‌تر بوده و عموماً به شکل هشت‌گوش و چهارگوش ساخته می‌شده و در اطراف آن سکوه‌های نشیمن و رخت‌کن و در زیر سکوها حفره‌های جای کفش تعبیه شده بود. در بالای سقف گنبدی شکل حمام‌ها، انواع نورگیرها قرار داشت (همان، ۱۷۰).

ضمناً عمل نورگیری و تهویه در حمام‌ها توسط روزنه‌های متعدد صورت می‌گیرد، بدین صورت که با باز و بسته کردن شیشه یا پنجره آن در فصولی از سال، دما و رطوبت در داخل حمام‌ها تنظیم می‌گردد. نورگیرهای دیوارهای جانبی، پنجره‌های مشبک آجری یا کاشی (فخر مدین) می‌باشند که در داخل شبکه‌ی آن شیشه به کار رفته است.

اتاق دارای حوضی پر از آب گرم بود و دمای آن حداکثر میزانی بود که بدن انسان توان تحمل آن را می‌توانست داشته باشد. کف این اتاق‌ها تماماً از سنگ مرمر پوشیده می‌شد تا نظافت آن به آسانی صورت پذیرد. سقف اتاق‌های حمام گنبدی شکل و دارای نورگیرهایی بود که به وسیله‌ی دریچه‌هایی شیشه‌ای بسته می‌شدند تا بدین ترتیب فقط نور آفتاب به داخل حمام بتابد و از ورود هوای سرد جلوگیری و حمام به صورت طبیعی روشن شود. معمولاً در ساختن حمام‌ها از آجر، سنگ و مرمر استفاده می‌کردند، زیرا این مواد به خوبی در مقابل آب مقاومت می‌کنند. در پشت حمام گرمخانه‌ای وجود داشت که آب را در دیگ‌های بزرگ مسی به جوش می‌آورد. آب جوش و بخار از گرمخانه و از طریق شبکه‌ای از لوله‌های سفالی به قسمت‌های مختلف حمام توزیع می‌شد. این گرمخانه معمولاً دارای یک در پشتی بود که از طریق آن سوخت موردنیاز گرمخانه به آن می‌رسید.

در طراحی حمام‌های اسلامی بر آب پاک بسیار تأکید می‌ورزیدند و به همین دلیل حوض‌های حمام‌ها و قنات‌های آنها را به گونه‌ای طراحی می‌کردند که از نظر شرعی بی‌اشکال باشد (عثمان، ۲۳۲).

عوامل متعددی در شکل‌گیری فضاها و بخش‌های حمام نقش داشتند که مهم‌ترین آن را می‌توان تنظیم دما، رطوبت، مسیر دسترسی و قرارگیری در داخل یک بافت شهری و آب‌های روان و ایجاد راه‌های خروجی برای فاضلاب دانست.

فضای اصلی حمام شامل، بینه، میان در و گرمخانه می‌باشد. در کتاب آیین شهرداری ابن‌اخوانه آمده است: «بدان که اثر طبیعی گرمابه گرم شدن به وسیله‌ی هوای آن و خیس شدن به وسیله‌ی آب آن است، سرای اول خنک‌کننده و خیس‌کننده و سرای دوم گرم و نرم‌کننده و سرای سوم گرم و خشک‌کننده است.»^۲ (فخار تهرانی، ۱۷۰)

همچنین کاظم‌بن محمد رشتی ملقب به ملک‌الاطباء در کتاب حفظ

کاوش‌های باستان‌شناسی در تخت جمشید مؤید آن است که در زمان هخامنشی استفاده از نوعی حمام معمول و متداول بوده است.

پادشاهان، برخی از خانه‌ها و منازل شخصی نیز دارای حمام بوده‌اند. بنابراین حمام‌های اختصاصی را در دو مبحث به اختصار مطرح می‌نماییم:

۱ - حمام قصرها و کاخ‌ها: کاخ‌ها و قصرها در زمره بناهایی هستند که دارای حمام اختصاصی می‌باشند. در دوره اسلامی از همان اوایل، کاخ‌ها و قصرها مانند قُصیرِ عمره، خرابه‌المفجر و قصرالحیر شرقی مربوط به دوره امویان و قصرالجصّ مربوط به دوره عباسیان (ر. ک میشل، ۲۵۰) دارای حمام بوده‌اند و حمام از ویژگی‌های عمومی این نوع بناها به شمار می‌رود. به عنوان مثال قصر خرابه‌المفجر از سه بخش مجزا تشکیل شده است که عبارتند از: قلعه، مسجد و حمام، این بخش‌ها به وسیله یک حیاط دراز رواقدار و یک فواره‌ی تماشایی به هم مربوط می‌شوند.

حمام خرابه‌المفجر، تالار بزرگی به مساحت تقریبی بیش از ۳۰ مترمربع بوده که در یک طرف آن حوضی قرار داشته است و یک ورودی با تزیین عالی و یک اتاق خصوصی با شکوه گنبددار نیز در یکی از زوایا قرار گرفته بود. این بنا با موزاییک‌های درخشان، گچ‌بری‌ها و نقاشی‌های دیواری و کف تزیین شده بود. این نوع حمام‌ها ضمن آنکه برای تمدد اعصاب مورد استفاده قرار می‌گرفت محلی هم برای تفنن رسمی شاهان و خلفا بود. علاوه بر آن حمام به عنوان نمادی از منزلت اجتماعی به حساب می‌آمد. بر این اساس، حمام همواره رمزی از سلامت و خوشی محسوب می‌شد؛ چنان‌که از این زمان به بعد، نمادها و رمزهای ستاره‌گویی و ستاره‌شناسی در حمام‌ها مانند گنبدخانه‌ی قُصیرِ عمره، اهمیت پیدا کرد (ر. ک. اتینگهاوزن و گرابر، ۳۹-۴۰).

۲ - حمام منازل و خانه‌ها: در کاوش‌ها و حفاری‌های باستان‌شناسی در برخی از مناطق، حمام‌هایی پیدا شده که داخل خانه‌ها می‌باشند. به عنوان

مثال در کاوش‌های باستان‌شناسی در شهر تاریخی حریره در جزیره‌ی کیش مشخص شد که هرکدام از واحدها و مجموعه‌های مسکونی و شهری حریره، دارای حمام، آب‌انبار و چاه جداگانه بودند (ر. ک. موسوی، ۲۱۲).

در خانه‌هایی که بر اثر کاوش‌های باستان‌شناسی موزه‌ی متروپلیتن در نیشابور یافت گردید نیز تأسیسات و آثار معماری از قبیل چاه آب، گرمابه، راه آب و بخاری دیواری پیدا شد. در بقایای معماری متعلق به دوره‌ی سامانیان که در نیشابور به دست آمد، اتاق‌های مربع شکل کوچکی برای استحمام در منزل ساخته بودند که بعضی از آنها خزینه‌ی کوچکی داشت. فاضلاب این گرمابه‌ها به وسیله‌ی سوراخ‌ها و راه‌آب‌های موجود در کف، خارج می‌شد. برای گرم نمودن این حمام‌ها، به جای بخاری، اجاق یا کوره‌ی سنگی ایجاد کرده بودند که سوخت آن زغال بود. برای تهویه، نیم متر دورتر، مدخلی بود که به وسیله‌ی لوله، به کف بخاری راه داشت. برای آنکه بخاری خوب بسوزد، ظاهراً خدمتکاری از طریق سوراخ دم می‌داد یا باد می‌زد. در زمان روشن بودن آتش، همیشه جریان هوای سرد، داخل لوله می‌شد و هوای گرم از بخاری خارج می‌گردید و برای خروج دود نیز منفذی در سقف ایجاد شده بود (ر. ک. هوسرو... ۵۴-۵۵).

لازم به ذکر است که در حفاری‌های مزبور آثاری هم از فاضلاب‌ها و آبریزگاه‌های حمام در قنات تپه در نیشابور قدیم یافت شد که از جمله‌ی آنها تعدادی سنگ پای زبر و محکم و نیز صفحه‌ی سوراخداری از جنس عاج می‌باشد که دارای تورفتگی‌های مدور است. این صفحه را علاوه بر جنبه‌ی تزیینی، احتمالاً جهت خروج آب در زمین کار گذاشته بودند (Wilkinson, ۲۷۰)

سابقه‌ی مراسم شست‌وشوی
 مذهبی در ایران زمین به
 پیش از زمان زردشت
 می‌رسد و به نظر می‌رسد که
 مهرپرستان برای انجام
 مراسم مذهبی می‌بایستی به
 مدت سه روز و سه شب در
 فواصل معین غسل کنند تا
 بتوانند در برنامه‌های دینی
 شرکت جویند

آن مجبور به غسل می‌شدند و کودکان را نیز در زمان جشن‌های کشتی (کستی) غسل می‌دادند و آنگاه سدره می‌پوشاندند.^۴ با این همه، اطلاعات ما در مورد چگونگی حمام‌ها در پیش از اسلام بسیار اندک است. در عین حال در بعضی منابع به وجود حمام‌های خصوصی اشاره شده است. به عنوان مثال مسعودی در «مروج الذهب» در باب معرفی مهره‌ها و انگشترهای پرویز، شاه ساسانی از انگشتری یاد می‌کند که نقش آبنز داشته و او آن را به هنگام ورود به حمام به دست می‌کرده است.^۵

کاوش‌های باستان‌شناسی سال‌های اخیر در تخت‌جمشید مؤید آن است که در زمان هخامنشی استفاده از نوعی حمام معمول و متداول بوده است. در کاوش‌های تخت‌جمشید بقایای یکی از حمام‌های خصوصی این دوره در یکی از کاخ‌های آن کشف گردیده است. این حمام از دو بخش داخلی و خارجی تشکیل شده که توسط پله‌ای از یکدیگر متمایز می‌شود. حمام مزبور دارای محوطه کوچکی به اندازه ۲/۲۵×۱/۷۵ متر بوده و در وسط آن چاه حمام قرار داشته است. روی چاه با آجر مشبک به ابعاد ۵۵×۵۵ سانتی‌متر پوشانده شده و فاضلاب حمام از روی آجر مشبک به داخل چاه سرازیر می‌شده است. ضمن کاوش در قسمت‌های دیگر حمام و همچنین چاه یاد شده، لوازم شستشو، کاسه سفالین و گلابدان نیز به دست آمده است. استفاده از حمام‌های خصوصی در دوره اشکانی هم متداول بوده و نمونه‌های جالبی از آن در کاخ آشور کشف گردیده است (ر. ک. فخّار تهرانی، ۱۶۶-۱۶۸).

حمام‌های اختصاصی دوره‌ی اسلامی

براساس کاوش‌ها و کشفیات باستان‌شناسی در مناطقی مانند نیشابور و شهر حریره در جزیره‌ی کیش، در دوره‌ی اسلامی غیر از کاخ‌ها و سراهای

اختصاصی وجود داشته است.

طبق مدارک موجود، سابقه‌ی مراسم شست‌وشوی مذهبی در ایران زمین به پیش از زمان زردشت می‌رسد و به نظر می‌رسد که مهرپرستان برای انجام مراسم مذهبی می‌بایستی به مدت سه روز و سه شب در فواصل معین غسل کنند تا بتوانند در برنامه‌های دینی شرکت جویند.

اهمیت آب در مذهب مزبور به حدی بود که می‌بایستی مهرابه‌ها یعنی عبادتگاه‌هایشان در محلی قرار گیرد که آبی روان از کنارش بگذرد و یا اینکه در کنار چشمه‌ساری قرار داشته باشد. به این ترتیب یکی از اعتقادات آیین مهر، شست‌وشو و حمام رفتن به عنوان یک فریضه‌ی مذهبی بوده است...

شستشوی کن و آنگه به خرابات خرام

تا نگردد ز تو این دیر خراب، آلوده

در آیین مزدیسنا نیز پاک‌ی جسم و روان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و از آن به نام «اشویی» نام برده شده است. پیروان این آیین برای دور نمودن آلودگی و گناه همواره شست‌وشو می‌کردند و معابدی برای فرشته و پاسدار آب، آناهیتا ترتیب داده بودند که به احتمال قوی در ارتباط با آب، مراسم تطهیر انجام می‌گرفته است.

در آیین زرتشت نیز تطهیر اهمیت خاصی داشته و در کارنامه‌ی اردشیر بابکان نیز به موضوع شست‌وشوی تن و رفتن به آبنز و خلعت پوشیدن اشاره شده است. همچنین طبق این آیین به هنگام نزدیک شدن به میت و لمس

نتیجه

اهمیت نظافت و طهارت در فرهنگ ایران باستان و نیز در آیین مقدس اسلام که ایرانیان به آن گرویدند، موجب شد که حمام از جایگاه ویژه‌ای در معماری و شهرسازی ایران برخوردار گردد. به همین دلیل علاوه بر برخی از منازل و بناهای اختصاصی دیگر، ساخت حمام‌های عمومی در جای جای کشور مورد توجه ویژه‌ی اشخاص خیر، حکام محلی و پادشاهان قرار گرفت، به گونه‌ای که:

- یکی از بناهای مهم مجموعه‌های شهری مانند مجموعه‌ی گنجعلیخان کرمان، حمام است.

- معمولاً در هر شهری حمام یا حمام‌هایی، منسوب به «شاه» و به نام او ساخته شده است؛ چنان‌که در سفرنامه‌ی اصفهان در میحث «حمامات اصفهان» آمده است: «یک صد و پنجاه و دو باب حمام دایر است. بهترین آنها: اول، حمام خسرو آغا است و [او] از خواجه‌های سلاطین صفوی بوده؛ دویم، حمام علی قلی آقا...؛ سیم، حمام شاه است» (افضل الملک، ۴۰).

پی‌نوشت‌ها:

- ۱ - به نقل از یعقوبی: تاریخ‌الرسال و الملوک، چاپ ۱۹۶۲، ج ۱، ص ۱۴.
- ۲ - به نقل از الصابی: رسوم دارالخلافة، تصحیح میخائیل عواد، صص ۱۹-۲۰.
- ۳ - به نقل از محمد احمد قرشی، ابن‌اخوه. آئین شهرداری، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۰، ص ۱۶۰.
- ۴ - به نقل از: محمدمعین، مزدیسنا و ادب فارسی، ج ۱، ۱۳۵۵، ص ۳۸۶.
- ۵ - به نقل از: مسعودی، مروج‌الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۱، ۱۳۴۴، ص ۲۷۳.

منابع:

- ۱ - آتینگ‌هاوزن، ریچارد؛ گرابر، الگ. هنر و معماری اسلامی، ترجمه دکتر یعقوب آژند، سمت، تهران ۱۳۷۸.
- ۲ - «احیای شهر دانشگاهی ربع رشیدی بعد از هفت قرن»، گزارش از

محمدحسن علمو ضمیمه‌ی روزنامه‌ی اطلاعات، ۷ آذر ۱۳۸۱، ص ۷.

۳ - افضل‌الملک، میرزا غلامحسین. سفرنامه، اصفهان، به کوشش ناصر افشارفر، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران ۱۳۸۰.

۴ - جمیط، هشام. کوفه پیدایش شهر اسلامی، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد ۱۳۷۲.

۵ - چوبک، حمیده. «مروری بر ویژگی‌های معماری و شهرسازی شوش در سده‌های نخستین اسلامی»، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج ۵، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، ۱۳۷۶.

۶ - ذکاء، یحیی. «تبریز» شهرهای ایران، ج ۳، به کوشش محمدیوسف کیانی، فرهنگ و ارشاد اسلامی با همکاری جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸.

۷ - عثمان، محمد عبدالستار. مدینه‌ی اسلامی، ترجمه‌ی علی چراغی، امیرکبیر، ۱۳۷۶.

۸ - فخّار تهرانی، فرهاد. «حمام‌ها» معماری ایران، دوره اسلامی، ارشاد اسلامی، با همکاری جهاد دانشگاهی.

۹ - معصومی، غلامرضا. سیراف «بندر طاهری»، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و نشر قطره، تهران ۱۳۷۴.

۱۰ - موسوی، محمود. «کاوش باستان‌شناسی در شهر تاریخی حریره، جزیره کیش»، گزارش‌های باستان‌شناسی (۱)، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، ۱۳۷۶.

۱۱ - میشل، جرج. معماری جهان اسلام، ترجمه دکتر یعقوب آژند، مولی، تهران ۱۳۸۰.

۱۲ - هوسر، و؛ اپتون، ج. م؛ ولکینسن، س. ک. «حفریات نیشابور، کاوش‌های هیأت موزه متروپلیتن در تپه سبزیوشان»، ترجمه فریار، مجله آموزش و پرورش، ج ۹، ش ۳ (س ۱۳۱۸).

13- Wilkinson, Charles Kyrle: Nishapur: Some early Islamic buildings and their decoration, The Metropolitan Museum of Art, New York 1987.